

z trestného činu v souvislosti s výkonem jeho funkce a politickou činností?“. Možnosti odpovědí: „rozhodně souhlasí“, „spíše souhlasí“, „spíše nesouhlasí“, „rozhodně nesouhlasí“, „neví“.

⁹ Jean-Jacques Rousseau definoval veřejnou a obecnou vůli a jejich distinktivní rysy. „Mezi vůlí všech a vůlí obecnou je často velký rozdíl. Obecná vůle přihlíží jen k zájmu společnému. Vůle všech přihlíží

k zájmu soukromému a je jen souhrnem jednotlivých vůlí... Obecná vůle, aby byla opravdu obecná, musí být obecná jak ve svém předmětu, tak ve své podstatě; že musí vycházet ze všech, aby platila pro všechny.“ [Rousseau 1989: 238]

¹⁰ viz např. [Kunštát 2007].

Markéta Škodová vystudovala masovou komunikaci na Fakultě sociálních věd UK, kde pokračuje v doktorském studijním cyklu v oboru mediální studia. Mezi předměty jejího zájmu patří zejména vztah mezi veřejností a masovými médii, politická a persvasivní komunikace, agenda-setting a analýza mediálních obsahů. V CVVM pracuje od října roku 2005. Vyučovala na FSV UK, FF UK a na FAMU.

Lze ji kontaktovat na adrese: marketa.skodova@soc.cas.cz

Role paměti při zodpovídání výzkumných dotazů¹

Jiří Vinopal

The Role of Memory during Survey Response Process

Abstract: The article stands as a second part of a series about the question answering process during standardized surveys and elaborates the memory retrieval phase. At the beginning the main psychological conceptions of memory are introduced (structure, traits, information types), which are then used for the analysis of the function of memory during survey answering process. The second part deals with the issue of factual information retrieval: the topic of initial encoding of the information into the memory; the role of cognitive keys in case of further retrieval; and consequences of those for the possibilities of the standardized inquiry. The attention is paid also to the problem of inaccessible information and to the usage of more general parts of autobiographical memory (schemas, scenarios etc.) instead of original entries. The third part elaborates the issues of temporal information retrieval like strategies used by respondents or biases emerging in case of them (e.g. seam effect and telescoping).

Keywords: survey methodology, survey interview, survey question

Paměť a paměťové procesy hrají v kontextu výzkumného šetření zásadní úlohu; prakticky každá otázka vyžaduje, aby respondent pátral v paměti. Zřejmě je to u dotazů na fakta, jako například: „Kolikrát jste za posledních 12 měsíců navštívil lékaře?“, „Jaký je Váš hrubý měsíční příjem?“ nebo „Ve kterém roce jste naposledy změnil zaměstnání?“ Na paměťových datech však mohou být částečně založeny také odpovědi na otázky postojové, jako například: „Do jaké míry důvěřujete Vládě ČR?“, „Jste pro nebo proti vybudování protiraketové radarové základny na území České republiky?“ nebo „Jaká by měla podle Vás být věková hranice trestní odpovědnosti?“ V těchto případech totiž respondenti mohou své odpovědi zakládat na vybavení určitých událostí (rozhodnutí vlády z poslední doby, změny na ministerských postech, mediální aféry ministrů, atp.) jejich počtu (kolikrát se v poslední době setkal s informacemi o trestné činnosti mladistvých), frekvence (jak často činí vláda rozhodnutí, s nimiž nesouhlasí), data (kdy byly poslední volby), nebo např. zdrojů informací (od koho slyšel jaké informace o vybudování radarové základny).

Vyvolání příslušných informací z paměti je druhou fází kognitivních procesů, které probíhají během zodpovídání otázky respondentem. Poté, co nějakým způsobem zadaný dotaz interpretoval, musí nyní nalézt požadované údaje. V následujících krocích pak bude třeba ještě učinit rozhodnutí o „správné“ odpovědi a následně tuto volbu přizpůsobit formátu nabízených možností. V seriálu, který má za cíl čtenáře provést všemi těmito čtyřmi fázemi, se tedy nyní ocitáme v kroku druhém. Ačkoli, jak bylo naznačeno, problematika vybavování informací z paměti se týká také otázek postojových, na tomto místě se budeme věnovat především dotazům faktografickým. Na využívání vzpomínek za účelem vytvoření názoru/postoje lze aplikovat stejné poznatky jako na otázky po faktech nebo událostech; situace, kdy dotazovaní z paměti vyvolávají již předem připravený postoj, pak bude pojednána v souvislosti s celkovou teorií postoje v následující části seriálu, neboť se věcně váže spíše k problematice rozhodování.

Organizace paměti

Modely organizace a fungování paměti jsou velmi rozmanité a nelze říci, že by v současné době existovalo nějaké jednotné výkladové schéma. Tradiční pojetí například pracuje s rozlišením paměti sensorické, krátkodobé a dlouhodobé [Atkinson, Shiffrin 1968]. Sensorická paměť obsahuje všechny vjemy vnímané smysly, z nichž jen malá část má možnost stát se pro vnímající osobu vědomými, ostatních si takřkajíc „ani nevšimne“. Krátkodobá paměť obsahuje právě ty informace, které si člověk uvědomí (buď projdou sítím z paměti sensorické, nebo jsou vyvolány z dlouhodobé paměti), přičemž takto aktivní jsou dané informace po dobu v řádu sekund. Po této době obsahy krátkodobé paměti přecházejí do paměti dlouhodobé, kterou lze přirovnat ke skladišti, ve kterém se paměťové záznamy uchovávají na velmi dlouhá období. Alternativním pohledem na organizaci paměťových záznamů je koncepce pracovní paměti [Baddeley 1995]. Ta není charakterizována jako jednoduchý sklad informací po vzoru obvyklého zobrazování dlouhodobé paměti, nýbrž jako hierarchický systém. V rámci tohoto systému jsou krátkodobě uchovávány informace různých typů, které jsou pak člověku aktivně připraveny k bezprostřednímu vědomému použití v rámci paměti krátkodobé. (Krátkodobá paměť pak může být nahlížena jako speciální součást pracovní paměti.)

Neurologický a kognitivní výzkum přináší kromě těchto i mnohé další koncepce struktury paměti, vedené spíše po linii typu obsahu, nežli způsobu zpracování informace. Někteří vědci například rozlišují paměť sémantickou (která obsahuje fakta bez širšího kontextu), epizodickou (která obsahuje vzpomínky osobních prožitků) [Tulving 1972] a procedurální (která obsahuje dovednosti nebo postupy řešení) [Tulving 1985]. Squire [1993] používá jiné dělení a to na paměť deklarativní (fakta a události) a nedeklarativní (postupy, dovednosti, priming, podmiňování atp.). Odlišný pohled na celou oblast poskytuje také konekcionistický model, který paměť zobrazuje v podobě sítě. Zjednodušeně řečeno, uzly představují složky paměťových záznamů, přičemž k vyvolání vzpomínky dochází po aktivaci příslušných uzlů. Aktivace se může v rámci sítě dále šířit a vyvolávat tak například další související vzpomínky. Kromě vysokého interpretačního potenciálu pro dosavadní různorodé koncepce a výzkumy (např. pracovní paměť lze popsat jako aktivovanou část sítě) má tento model oporu také v neurologickém výzkumu mozku, který rovněž popisuje principy fungování neuronové sítě a šíření vzruchů.²

Jinou koncepci rozvíjejí Tourangeau, Rasinski a Rips [2000: 67-76], kteří pracují s pojmem autobiografické paměti (v Tulvingově pojetí by byla hlavní součástí epizodické paměti).

Ať už směřuje dotaz na faktické údaje do současnosti („Jaký je průměrný měsíční čistý příjem Vaší domácnosti?“), k jednomu okamžiku v minulosti („Ve kterém roce jste ukončil své vzdělávání v rámci denního studia?“) nebo prohledává určité časové pásmo („Kolik knih jste přečetl v průběhu posledních 12 měsíců?“), v každém z těchto případů je zdrojem hledaných informací autobiografická paměť. Ta obsahuje informace, které se týkají dané osoby a podle zmíněných autorů je tvořena několika typy údajů. V první řadě se zde vyskytují informace o událostech, které člověk prožil, jako například že dnes ráno snídal, nebo že včera večer byl v kině. Kromě jednotlivých udá-

lostí však autobiografická paměť obsahuje také širší organizační prvky v podobě obecných znalostí, které jednotlivé události logickým způsobem shrnují a zobecňují například v podobě schémat (schéma pro „věřícího člověka“) nebo scénářů (scénář pro průběh „onemocnění chřipkou“). Dalšími obsahy autobiografické paměti jsou pak rozšířené události a životní periody, které opět určitým souhrnným způsobem organizují jednotlivé údaje. Rozšířenou událostí může být např. celý komplex vzpomínek souvisejících s „koupí bytu“, životní periodou může být konglomerát informací, vázajících se k „období, kdy jsem pracoval v bance“.

Vybavování informací o událostech

Jedním z úkolů respondentů sociologických výzkumů je vybat si informace požadované zadáním otázky. V logice zmíněných koncepcí paměti může být přitom řečeno, že smyslem procesu vybavování je převedení neaktivních obsahů dlouhodobé paměti do paměti pracovní či krátkodobé, nebo že jde o zaktivování příslušných drah sítě paměťových záznamů. Pokud jsou již paměťová data nějakým způsobem aktivována, může s nimi být dále pracováno; například mohou být sečteny výskyty nějaké události, nebo může být určitá vzpomínka způsobena nabízeným možnostem odpovědí.

Aby však mohla být informace z paměti vůbec vyvolána, musí do ní být nejprve uložena; momentu vybavování tedy časově předchází proces ukládání údaje. Přitom už samotný akt prvotního zakódování a uložení informace má podstatný vliv na možnosti a podobu následného vybavování, což má důsledky také pro zkoumání, jehož cílem jsou obsahy lidské paměti. Vzpomínka na určitou událost totiž nikdy není prožitkem samotným. Je „jen“ reprezentací tohoto prožitku a je zatížena mnoha chybami.

Některá zkreslení vznikají již při prvotním ukládání původní informace do paměti. Člověk prožívanou událost nevnímá nestranně, vždy ji vidí ze svého úhlu pohledu, nějakým způsobem ji chápe a interpretuje ji. Vzpomínka na tutéž událost proto může být dvěma osobami uložena v dosti odlišných podobách: pro jednoho byla dovolená u moře báječným odpočinkem, pro druhého neskutečnou nudou.

K dalším zkreslením informace dochází v okamžicích jejího následného vybavování a opětovného ukládání. Během následujícího období si člověk na událost mnohokrát vzpomene (tzn. vyvolá příslušné informace z dlouhodobé paměti), opětovně si ji přehraje, promyslí a uloží zpět do paměťové databáze. Podoba této nové informace však dosti pravděpodobně nebude totožná s tou, jaká byla před posledním vybavením. Lidé totiž běžně mění pohled na dřívější události pod dojmem aktuální situace (nudná dovolená se po nějakém čase pracovního vytížení jeví jako procházka rájem), rekonstruují ji pod dojmem nových informací (i báječný pobyt ztrácí svůj lesk, když člověk po čase zjistí, že si z něj přivezl exotickou chorobu) nebo zapomínají některé momenty a aspekty události (např. kolik dní přesně u moře strávili). Přesnost vybavené vzpomínky proto pravděpodobně nikdy není stoprocentní, aktuální mentální reprezentace zcela neodpovídá situaci, kterou respondent skutečně prožil.

To, že si respondent na tuto situaci vůbec v nějaké podobě vzpomene, je však koneckonců stále tou lepší variantou. Procesy paměti a okolnosti dotazování mohou učinit takovou infor-

maci nepřístupnou zcela; například, když otázka v dotazníku používá odlišné klíče, než respondent použil pro zakódování originální informace při jejím ukládání do paměti. Jednoduše řečeno, aby byl člověk schopen požadovaný obsah v paměti vypátrat, musí mít po ruce adekvátní nápovědu, která jej k němu dovede. Neschopnost vzpomenout si na něco většinou neznamená, že daná informace se z paměti zcela vytratila, nýbrž pouze to, že respondent momentálně není s to daný záznam dlouhodobé paměti (či příslušnou část sítě) aktivovat. To je v principu důsledkem skutečnosti, že v danou chvíli mu není k dispozici správná nápověda; klíč, který otevře k dané informaci dveře.

Například při otázce na průměrný příjem domácností člověk většinou automaticky sečte mzdu z hlavního zaměstnání sebe a partnera. Už jej však nenapadne započítat například také přídatky, které rodina pobírá, příjmy z kapitálových výnosů nebo dědictví; a to z toho jednoduchého důvodu, že tyto údaje nejsou v paměti zakódovány jako „příjem“ (z jiného úhlu pohledu také můžeme říci, že nejsou součástí jeho mentálního schématu pojmu „příjem“, který má za účelem interpretace otázky k dispozici ve své autobiografické paměti). Nápověda „příjem“ tedy neotevře příslušné dveře a respondent je může při procházení paměti klidně bez povšimnutí minout. Výsledný reportovaný příjem domácností proto nebude přesně odpovídat skutečné situaci, s největší pravděpodobností bude více či méně podhodnocen. Tato skutečnost přitom není důsledkem lajdáctví respondenta ani toho, že by takovou informaci vůbec nedisponoval, je způsobena skutečností, že v dané chvíli neměl k dispozici správný vybavovací klíč, který by mu přístup k informacím o dalších finančních zdrojích otevřel. Přesnost odpovědi by tak zvýšil například dodatek ve znění otázky, který by respondenta výslovně upozornil na to, že má započítat nejen mzdy z hlavní výdělečné činnosti, ale také všechny další finanční zdroje jako například sociální dávky, kapitálové výnosy, zisky z vedlejších ekonomických aktivit atp.

Problematiku funkce a vlivu klíčů lze dobře ilustrovat na konekcionistickém modelu fungování paměti. V této souvislosti lze říci, že poskytnutá nápověda vede k aktivaci příslušné paměťové stopy, bez ní by záznam zůstal neaktivní; a tedy respondentem opominut (např. nápověda „příjem“ může otevřít cestu na dráhu „plat v hlavním zaměstnání“, nikoli však na dráhu „přídatky na děti“, neboť tento klíč zde nefunguje a příslušný poskytnut nebyl). Jako nápověda k dalším souvislostem však nadále působí i sám aktivovaný záznam, což odpovídá představě šíření aktivace sítě. Podoba propojení paměťových záznamů pak výrazně ovlivňuje pravděpodobnost aktivace jednotlivých relevantních aspektů sledovaného problému. Je například pravděpodobnější, že vyvolaný záznam „plat v hlavním zaměstnání“ povede k aktivaci „sousedního“ záznamu „plat z vedlejšího zaměstnání“, ten možná dále k aktivaci dráhy „dividendy“ atd.; nicméně záznamy jako například „přídatky na děti“ (které jsou ve výzkumníkově hledáčku zastoupeny stejnou měrou) mají pravděpodobnost aktivace nižší, jinými slovy tedy u nich hrozí větší riziko opomenutí. Navíc, takto pospojovanými záznamy nemusí disponovat všichni respondenti, podoba sítě se u jednotlivých lidí mění jak z hlediska jednotlivých paměťových obsahů, tak i z hlediska způsobů jejich organizace a propojení. U jednoho respondenta tedy

otázka na příjem povede k výpovědi o několika zdrojích, u jiného pouze o platu v hlavním zaměstnání.

Jedním z cílů při konstrukci dotazníků by proto mělo být co nejdokonaleji přizpůsobit vybavovací klíče, obsažené ve znění otázek, klíčům, které lidé používají při ukládání informací, a také pamatovat na to, že jediný klíč nemusí otevřít dveře do všech relevantních místností. Pokud nás tedy zajímá například nemocnost, měla by otázka na to, kolikrát měl respondent za poslední půlrok chřipku, obsahovat také dovětek, že je třeba započítat i příklady, kdy s ní nebyl u lékaře. V opačném případě hrozí nebezpečí, že tyto případy zůstanou opomenuty, neboť nebyly do paměti zakódovány jako chřipka, nýbrž například jako „nepříjemné nachlazení“, „obtížnější pracovní dny“, „jednodenní dovolená“ atp. Možná bychom se měli dokonce zamyslet nad tím, zda větší počet dveří k informacím o nemocnosti neotevře nápověda v podobě „nachlazení“ atp. Odhalit příslušné kódovací klíče a způsoby organizace dat v paměti se přitom za účelem využití v dotazníkových šetřeních pokoušejí četné empirické studie³, základní informace lze získat také v rámci pilotního testování dotazníků a jednotlivých otázek.

Výsledkem vybavování požadované informace však nemusí nutně být konkrétní paměťový záznam, vážící se k originální události.

Krajním případem je problematika traumatických zážitků nebo jiné citlivé oblasti, u nichž informace nemusí být v respondentově paměti dostupná vůbec. Příkladem jsou zde procesy vytěsnění, které podle některých psychologů eliminují obzvláště nepříjemné zážitky z dosahu vzpomínek a lidé je tedy ani nedokážou vlastním vědomým úsilím vyvolat. Z výzkumného hlediska je nepříjemná i skutečnost, že na některé události lidé zkrátka vzpomínat nechtějí. Vědí, že se staly, dokázali by je pravděpodobně i uspokojivě rekonstruovat, nicméně aktivace těchto vzpomínek by pro ně znamenala tak silné emoční vypětí, jaké nejsou ochotni podstoupit. Typickým příkladem jsou zde citlivá témata obětí trestných činů, domácího násilí nebo sexuální oblasti.

Nicméně jak již bylo uvedeno, obsahem autobiografické paměti nejsou pouze primární izolované události, nýbrž také jejich agregáty v podobě tematické (vzpomínky na to, co všechno člověk viděl při poslední návštěvě Národního muzea; znalosti zdrojů příjmů), časové (vzpomínka na sled událostí od vykradení bytu do vypátrání zloděje) anebo různé typizované vzorce např. v podobě scénářů (informace o tom, co všechno se děje při přijímacím pohovoru). Díky tomu, že paměť disponuje takto organizovanými agregáty, nemusí si člověk vždy nutně vybavit konkrétní událost, na kterou je dotazován, nýbrž může použít některé obecné schéma a další atributy doplnit, odvodit, domyslet... Například otázka na to, zda byl u posledního konkurzu dotázán na požadovanou výši platu, může být dosti obtížná pro respondenta, který za poslední půlrok absolvoval takových pohovorů více. Než aby dlouze vzpomínal na ten poslední a pokoušel se přesně vybavit jeho průběh, může raději automaticky odpovědět kladně, protože z vlastní zkušenosti ví, že většinou to tak bývá... (byť tomu právě při posledním takto být nemuselo). Chybná podoba výsledné odpovědi pak v tomto případě není nutně důsledkem toho, že by chtěl dotazovaný lhát nebo uvádět zkreslené informace, zkrátka pouze přirozeným způsobem využívá svou paměť. Principy její organizace a způsoby fungování se při výzkumném rozhovoru projevují stejně jako v běžném životě.

Ne vždy ovšem musí mít tento přístup negativní důsledky, v některých případech může vést dokonce k větší přesnosti odpovědi. Například pokud je zkušenost s přijímacím pohovorem poměrně dávná, může být v paměti již dosti transformována dodatečnými úpravami a změnami pohledu na originální situaci. Výpověď o jakémisi ideálním typu takových událostí pak může být podstatně přesnější, než informace o momentální podobě paměťových záznamů, která je zkreslena mnoha dodatečnými úpravami. Podobně může být například také obecná představa o tom, kolikrát do roka je tak člověk nemocný, přesnější než výsledek snahy o vybavení si všech jednotlivých případů chřipky za poslední rok.

Je nasnadě, že pravděpodobnost využití této strategie na úkor pečlivého vzpomínání na jednotlivé případy se zvyšuje s růstem námahy, kterou by musel pragmaticky jednající respondent vynaložit k nalezení uspokojivě přesné odpovědi, a roste také s časovou vzdáleností hledané události nebo se zvyšujícím se rozpětím intervalu, který má být prohledáván.

Vybavování časových informací

Podobná omezení se týkají i vybavování v případě dotazů na data a trvání, což v propracované podobě uvádějí Tourangeau, Rips a Rasinski [2000]. V první řadě je vhodné brát v úvahu, že respondenti nezodpovídají časové otázky pouze prostřednictvím vybavování přesné časové informace (například přesného data události), nýbrž používají mnohé další strategie. Informace o datu, kdy byl dotázaný naposledy hospitalizován v nemocnici, může být nalezena také prostřednictvím rekonstrukce časového sledu událostí v oné době, organizovaného pomocí *mezníků* („bylo to někdy mezi koncem školního roku a odjezdem na dovolenou“), nebo pomocí *rozšířené události*, jejíž je hledaná epizoda součástí („stalo se to během vyřizování všech náležitostí na dovolenou“). Jiným způsobem je vybavení dalších detailů, které se k této události vázaly a které mohou pomoci při odvození jejího data („bylo hrozné horko, tedy to muselo být v létě“; „děti byly u prarodičů, tudíž to muselo být o prázdninách“; „podepisoval jsem v nemocnici nějaké dokumenty k zahraniční cestě, takže to muselo být ještě před dovolenou“ atp.). Konečně je také možné spoléhat na dojmy, plynoucí ze samotného procesu vybavování, jako například usuzovat na základě obtížnosti/snadnosti vybavení si vzpomínek („už si toho moc nepamatuji, takže to asi nebylo o posledních, nýbrž už o loňských prázdninách“).

Volba určitých strategií nebo jejich kombinace opět závisí zejména na obtížnosti úkolu a množství úsilí, které by respondent musel k přesnému zodpovězení otázky vynaložit. Není reálné očekávat, že lidé chtějí za každou cenu podat naprosto dokonalou odpověď. Kvalitu informace spíše porovnávají množstvím vynaloženého úsilí a o odpovědi přemýšlejí pouze do chvíle, kdy je pro ně samotné uspokojivě přesná. Ostatně usnadnit jim rozhodnutí o uspokojivé přesnosti se v některých případech snaží i výzkumníci, když do znění otázky úmyslně vnesou prvek neurčitosti („Kdy *asi* se to stalo?“, „Kolikrát *přibližně* se to stalo za posledních 12 měsíců?“ atp.).

Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 112] uvádějí také některé empirické výzkumy prokazující, že předurčením strategie vyhledávání informace v samotném zadání otázky (například využitím časových mezníků nebo konkretizací některých časových period) lze ovlivňovat přesnost odpovědi. Z hlediska

teorie paměti se jedná o snahu co nejvíce připodobnit proces vybavování situaci primárního kódování informace, tzn. poskytnout respondentům co nejvíce správných indicií pro nalezení požadované informace, podobně jako tomu bylo výše v případě klíčů. (Otázkou samozřejmě zůstává, jak odpovídající mezníky nebo konzistentní časová období určit.) V souvislosti s vybavováním událostí, jejich počtu nebo data, ovšem existují také problémy a zkreslení, kterým se lze vyhnout jen stěží a které je třeba spíše vést v patrnosti a zohledňovat při analýze a interpretaci výsledků. Jedním z nich je efekt spáry (seam effect), druhým efekt teleskopu (telescoping).

Podstatou efektu spáry [tamtéž: 122] je skutečnost, že při výpovědi respondentů o určité časové periodě se jimi zmiňované události koncentrují do závěru a/nebo začátku tohoto období. Tento efekt se týká zejména panelových a longitudinálních výzkumů, kdy respondenti opakovaně vypovídají např. o uplynulém tříměsíčním období. Empirická data ukazují, že změny (např. platu) během měsíců v rámci téhož reportovaného období jsou minimální, změny mezi sousedními měsíci ze dvou navazujících period jsou pravidelně podstatně dramatictější. Jedním z vysvětlení nadhodnocení závěru periody je prosté zapomínání dřívějších událostí a snazší vybavení těch novějších. Doplňujícím vysvětlením jevu opačného je pak tendence minimalizovat změny v rámci určité referované periody a změnu stavu připustit až při přechodu do dalšího období.

Efekt teleskopu [Neter, Waksberg 1964; Sudman, Bradburn 1973; Tourangeau, Rips, Rasinski 2000] se týká nepřesnosti v určení přesného data události a jejich následného chybného zahrnutí nebo vyloučení z období, o němž má respondent vypovídat. Například v případě otázky „Kolikrát jste za posledních 6 měsíců zůstal v pracovní neschopnosti?“ může respondent do sledovaného období mylně zahrnout i případy, které jeho počátku předcházely, nebo naopak vyloučit takové, které už do něj spadají. Struktury odpovědí na podobné otázky ukazují, že chyby, kterých se v nich respondenti dopouštějí, jsou systematické a že v principu vedou k nadhodnocení počtu událostí v rámci sledované periody. Teoreticky je tento efekt vysvětlován prostřednictvím přirozeného fungování kognitivních procesů: kompresí času, kdy je událost vnímána jako mnohem bližší, než ve skutečnosti byla, a nejistotou (chápanou jako variance) ohledně jejího přesného data. Pak větší nejistota (variance) u dřívějších událostí zvyšuje pravděpodobnost jejich zahrnutí do sledovaného období, zatímco nižší nejistota (variance) u bližších událostí znamená menší riziko chybného vyloučení. Současně však proti efektu teleskopu působí prostý fakt zapomínání, a jeho čistý vliv je tak ovlivňován mnoha dalšími okolnostmi, jako například délkou sledovaného období nebo jeho vzdáleností od současnosti.

Oba jevy mají vliv na počet událostí, které respondent zahrne do sledovaného období, případně i na změnu v jejich počtu nebo frekvenci během období nebo mezi více periodami. Některé postupy sice dokáží jejich nebezpečí zmírnit či zcela eliminovat, čehož příkladem může být ohrazení sledované periody (bounding) výčtem událostí, které se respondentovi staly před jejím začátkem nebo po jejím skončení a on/ona je tak nemůže mylně zahrnout do sledovaného období; nicméně jejich aplikace je možná spíše jen v panelových a longitudinálních výzkumech, případně ve speciálních experimentálních designech s vedením deníků atp., nikoli v běžných jednorázových šetřeních.

Jak bylo předvedeno, během výzkumného rozhovoru mohou být sledovány nejrůznější typy informací, které mají oporu v různých druzích paměťových struktur a procesů. Každý typ informace vyžaduje svou vlastní strategii vyhledávání v paměti a má také v této souvislosti specifické možnosti a omezení. Respondenti navíc disponují odlišnými obsahy paměťových záznamů, stejně jako různými variantami principů jejich organizace. Na první pohled triviální věc jako je formulace jednoduché otázky do dotazníku průzkumu veřejného mínění se už jen z tohoto titulu významně komplikuje. Výzkumník by měl mít alespoň rámcovou představu o typu informace, kterou po respondentech žádá (např. deklarativní, nedeklarativní) a měl by vědět, jakými procesy se k nim vlastně respondenti dopracovávají (využití klíčů, aktivace drah, šíření aktivace atp.) i jaké strategie při tom využívají (sečítání událostí, odhad počtu, obecné informace atp.). S ohledem na to by pak

měl volit způsoby operacionalizace konceptů, konkrétní formulace otázek a instrukcí, pořadí dotazů v dotazníku atp. Je přitom velmi obtížné skloubit například požadavek poskytnutí dostatečného počtu klíčů a současně zachovat otázku krátkou a nenáročnou na jiné kognitivní procesy (např. pochopení, zapamatování atp.).

Problematika paměti a vybavování příslušných informací je proto v kontextu výzkumného rozhovoru velice důležitá. Má přímou souvislost s kvalitou získávaných dat, zejména s jejich přesností a spolehlivostí, a neměla by zůstat mimo pozornost výzkumníků a sociálních vědců; kognitivně-psychologické teorie, nastíněné ve stručnosti na předchozích řádcích, mohou nalézt praktické uplatnění i v oblasti běžných dotazníkových šetření, která realizují.

literatura

- Atkinson, Richard, C., Richard M. Shiffrin. 1968. „Human Memory: A Proposed System and its Control Process.“ Pp. 89-195 in Kenneth W. Spence a Janet T. Spence (eds.). *The Psychology of Learning and Motivation. Vol. 2. Advances in Research and Theory*. New York: Academic Press.
- Baddeley, Alan, D. 1995. „Working Memory.“ Pp. 755-764 in Michael S. Gazzaniga (ed.). *The Cognitive Neurosciences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Banaji R. Mahzarin, Irene V. Blair, Norbert Schwarz. 1996. „Implicit Memory and Survey Measurement.“ Pp. 347-372 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Marilynn B. Brewer, Layton N. Lui. 1996. „Use of Sorting Tasks to Assess Cognitive Structures“ Pp. 373-385 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Neter, John, Joseph Waksberg. 1964. „A Study of Response Errors in Expenditures Data from Household Interviews.“ *Journal of the American Statistical Association* 59: 17-55.
- Squire, Larry R. 1993. „The Organization of Declarative and Non-declarative Memory.“ Pp. 219-227 in Taketoshi Ono, Larry R. Squire, Marcus E. Reichle, David I. Perret a Masaji Fukuda (eds.). *Brain Mechanisms of Perception and Memory: from Neuron to Behavior*. New York: Oxford University Press.
- Sternberg, Robert J. 2002. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál.
- Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn. 1973. „Effects of Time and Memory Factors on Response in Surveys.“ *Journal of the American Statistical Association* 68: 805-815.
- Tourangeau, Roger, Lance J. Rips, Kenneth Rasinski. 2000. *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tulving, Endel. 1972. „Episodic and Semantic Memory.“ Pp. 381-403 in Endel Tulving a Wayne Donaldson (eds.). *Organization of Memory*. New York: Academic Press.
- Tulving, Endel. 1985. „How Many Memory Systems are There?“ *American Psychologist* 40 (4): 385-398.

poznámky

¹ Vznik tohoto článku je financován z grantového projektu GAAV, reg. č.: A700280702; Veřejná a mediální agenda: komparativní analýza tematizace veřejné sféry.

² Přehled koncepcí paměti viz [Sternberg 2002].

³ Viz např.: [Brewer, Lui 1996] a [Banaji, Blair, Schwarz 1996].

Jiří Vinopal vede Centrum pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR, v.v.i. V roce 2007 dokončil doktorský program sociologie na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde v současné době vyučuje metody a techniky sociologického výzkumu. Odborně se zaměřuje na oblast metodologie sociologických výzkumů, zejména na využívání kognitivních přístupů při konstrukci výzkumných nástrojů.

Lze ho kontaktovat na adrese: jiri.vinopal@soc.cas.cz